

УДК 343.255

Денисова О.В.

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ОБ'ЄКТУ ТОРТУР І ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ДАНОГО СКЛАДУ У СИСТЕМІ ОСОБЛИВОЇ ЧАСТИНИ КК УКРАЇНИ

Як відомо, систему і класифікацію злочинів в кримінальному законодавстві обусловлюють, головним чином, об'єкти злочинних діянь. Систематизація норм Особливої частини Кримінального Кодексу (далі КК) по родовому об'єкту злочину є систематизацією цих норм залежно від того, які блага, інтереси і цінності охороняються цими нормами. Аналіз чинного кримінального законодавства показує, що захисту інтересів особи від злочинних посягань відводиться одне з основних місць. У Кримінальному Кодексі стаття 127 «Тортури» розташована в Розділі II «Злочину проти життя і здоров'я особи», що свідчить про визнання Україною пріоритету загальнолюдських цінностей, перш за все, життя, здоров'я, свободи, честі і гідності особи і є значним просуванням на шляху становлення правової держави.

Питанням кримінально-правової охорони в цілому здоров'я людини присвячено чимале число наукових досліджень, серед яких вагомий внесок до вирішення даної проблеми внесли роботи таких вчених як М.Бажанов, Л.Гуревич, П.Дубовец, Н.Загородников, А.Нікіфоров, І.Проценко, Ш.Рашковська, В.Сташис і ін.

В той же час проблеми кримінально-правової охорони особи заслуговують детальнішого дослідження. Торкається це і аналізу окремих елементів складу злочину, передбаченого ст. 127 КК. В першу чергу слід звернути увагу на об'єкт цього злочину.

Об'єкт злочину є одним з чотирьох елементів будь-якого складу злочину. Він дозволяє визначити соціально-політичну суть цього злочину, сприяє правильній кваліфікації суспільно-небезпечного діяння і відмежуванню його від суміжних складів. У зв'язку з цим правильне вирішення питання про об'єкт злочину має важливе теоретичне і практичне значення.

Виходячи з місцеположення в Особливій частині КК ст. 127, можна зробити попередній висновок про те, що родовим об'єктом даного злочину, на думку законодавця, є життя і здоров'я особи, видовим об'єктом – здоров'я.

В той же час, тортури можна віднести до багатооб'єктних злочинів, тобто таким, які заподіюють шкоду не одному, а двом і більш об'єктам кримінально-правової охорони. Приймаючи до уваги, що в багатооб'єктних злочинах всі блага, інтереси, цінності, що є безпосередніми об'єктами посягань, підлягають рівній кримінально – правовому захисту, основним з них можна рахувати той, який визначає характер злочинів, його соціальну суть. На думку В.Н. Куца «при встановленні такого об'єкту слід, перш за все, керуватися двома об'єктивними критеріями:

- ступенем цінності конкуруючих об'єктів в конкретних історичних умовах;
- характером заподіюваного цим об'єктам шкоди» [1, с. 23].

Слід зазначити, що питання визначення об'єкту в даному злочині достатньо складне, оскільки ставляться в небезпеку спричинення шкоди або заподіюється шкода відразу декільком благам, підметом кримінально-правовій охороні:

- здоров'я людини;
- особиста безпека (фізична, етична і духовна);
- честь і гідність особи.

Для з'ясування питання, що ж є основним безпосереднім об'єктом злочину «тортур», з метою правильного застосування даної правової норми, необхідно визначити, що включає кожен її елемент і як він співвідноситься з поняттям «Здоров'я людини».

У зв'язку з цим представляється необхідним стисло зупинитися на понятті здоров'я як об'єкту злочинного посягання в цілому, оскільки в юридичній літературі існують різні підходи до визначення цього терміну.

Так, А.С.Нікіфоров під здоров'ям розуміє загальний нормальний стан людського організму, що виражається в правильному його функціонуванні [2, с. 127]. Тієї ж думки дотримується Л.И. Гуревич [3, с. 7-8]. А.А.Піонтковській здоров'я людини визначав як тілесну цілісність і нормальне функціонування органів людського тіла [4, с. 666]. «Здоров'я, - вважав Н.І.Загородников, - це стан людського організму, при якому правильно функціонують всі його органи» [5, с. 16].

Всесвітня організація охорони здоров'я в 1946г. визначила здоров'я як стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб або фізичних недоліків. На-нашу думку, дане визначення здоров'я не достатньо конкретизоване і скоріше характеризує те, до чого слід прагнути. З медичної точки зору здоров'я виражається в тому, що у відповідь на дію численних подразників в організмі виникають адекватні реакції, які по характеру і силі, часу і тривалості властиві більшості людей даної популяції [6, с. 26].

М.І.Авдєєв під здоров'ям людини розуміє «стан врівноваженості функцій всіх органів і тканин організму із зовнішнім середовищем, при якому відсутні які-небудь хворобливі зміни» [7, с. 130].

Найбільш точним представляється визначення здоров'я, П.А.Дубовцом, який указує, що «всяка тканина людського організму виконує певні функції, а тому порушення нормального функціонування тканин заподіює шкоду здоров'ю людини, хоч і не спричиняє за собою порушення нормального стану людського організму в цілому» [8, с. 14]. Подібні доводи вказаного автора є також обґрунтуванням його думки щодо того, що при насильницьких діях, сполучених із спричиненням фізичного болю і страждань, так само як і при тілесних ушкодженнях, посягання направлене безпосередньо на здоров'є потерпілого [8, с. 13]. В той же час, теза П.А.Дубовца про те, що фізичний біль і страждання заподіюють шкоду здоров'ю представляється, на наш погляд, не зовсім точним, у зв'язку з чим, необхідно з'ясувати, який вплив робить фізичний біль на організм людини і чи є вона тим чинником, який завдає шкоди його здоров'ю.

Відповідно до Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень під шкодою здоров'ю (виділено нами) розуміються або тілесні ушкодження, тобто порушення анатомічної цілісності органів і тканин або їх фізіологічних функцій, або захворювання чи патологічний стан, що виник в

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ОБ'ЄКТУ ТОРТУР
І ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ДАНОГО СКЛАДУ У СИСТЕМІ
ОСОБЛИВОЇ ЧАСТИНИ КК УКРАЇНИ

результаті дії різних чинників зовнішнього середовища: механічних, фізичних, хімічних, біологічних, психічних [9].

У медичній енциклопедії б і л ь визначається як своєрідний психофізіологічний стан (відчуття) людини, що виникає в результаті дії надсильних або руйнівних подразників, що викликають органічні або функціональні порушення в організмі [10, с. 294]. Виходячи з цього визначення, головним компонентом болю є больове відчуття, яке виникає при збудженні нервових закінчень біологічно активними речовинами, що у нормальному стані знаходяться усередині кліток. Проте, при дії ушкоджувальних чинників (удари, порізи, опіки і т.п.), що порушують проникність кліток, ці речовини потрапляють в міжклітинні простори і дратують розташовані тут нервові закінчення, що володіють високим порогом чутливості. При цьому больові відчуття викликають в організмі рефлекторні зміни вегетативних процесів схожі з проявом агресії і страху, наприклад, підвищення тиску, почастищення дихання, напруга в м'язах, підвищення змісту цукру в крові, потовиділення і т.д. Причина цих змін – викид наднирковими адреналіну. Проте, зростання адреналіну в крові після больового роздратування відбувається як при знеболенні, так і без використання анестезії, що було встановлене і доведене експериментами, проведеними американським фізіологом Кенном [11, с. 39].

Таким чином, секреція адреналіну рефлекторна, тобто залежить не від відчуття болю, а від больового роздратування (т.е. роздратування нервових закінчень в результаті пошкодження кліток і тканин зовнішніми чинниками).

У зв'язку з викладеним можна зробити висновок, що біль не є ушкоджувальним чинником (подразником), в результаті дії якого відбувається зміна або пошкодження кліток і тканин організму або їх фізіологічних функцій, отже, біль не заподіює шкоди здоров'ю. Крім того, больові відчуття виконують біологічно дуже важливу захисну функцію, оскільки виникають під впливом руйнівних по своєму характеру і силі роздратувань (але не є самими роздратуваннями) і сигналізують про існуючу для організму небезпеку. Саме ж по собі больове відчуття не є ушкоджувальним чинником, який може заподіяти шкоду здоров'ю, оскільки відчуття від подразника і сам подразник не одне і те ж; удар по обличчю і відчуття, викликане цим ударом, належать, хоч і зв'язаним, але різним реальностям: фізичному і психічному миру [12, с. 25].

З погляду психології можна говорити про те, що відчуття болю піддається дії з боку вищих психічних процесів – уявлень, спрямованості думок і т.д. [13, с. 226]. Відчуття болю практично завжди має яскраво виражений афектний характер і пов'язано з відчуттям незадоволення або страждання. Це дає підставу розглядати біль лише як особливо гострий прояв афектного переживання неприємного або такого, що шкодить здоров'ю організму ушкоджувального чинника (подразника).

Таким чином, можна вважати, що саме подразник, а не больове відчуття від нього заподіює шкоду здоров'ю.

Також однією з ознак об'єктивної сторони тортур є спричинення страждань (фізичних або моральних).

Страждання – душевний стан, протилежний насолоді. Воно викликається багатьма причинами – фізичним болем, горем, страхом, тривогою, тугою, розкаянням

і т.д. [14, с. 269]. Проте, страждання – це не біль, хоча в повсякденній мові ці слова використовуються як синоніми. Вони позначають різні переживання. Біль - природне відчуття, фізіологічна реакція на який-небудь розлад або пошкодження, що є сигналом, який подає внутрішній захисний механізм. Страждання або горе, на відміну від болю, - не відчуття, а переживання (духовна реальність), властиве виключно людям і зачіпає людину тоді, коли він втрачає упевненість або гідність (наприклад, при публічному приниженні). Якщо жорстока реальність загрожує свідомості людини, він страждає і випробовує страх, тривогу, приниження, агресію і т.д., у зв'язку з чим, з метою правильного застосування досліджуваної правової норми, необхідно визначити, чи заподіюють вказані душевні стани шкода здоров'ю людини.

Окрім вищеназваних визначень поняття «здоров'я» в словнику російської мови С.И. Ожегова здоров'я визначається як правильна нормальна діяльність організму, його повне фізичне і психічне благополуччя [15, с. 231].

Під психікою в російській мові розуміють сукупність відчуттів, уявлень, відчуттів і думок як віддзеркалення в свідомості об'єктивної дійсності [15, с. 628]. Благополуччя – спокійний стан, відчуття вищого задоволення [15, с. 55]. Аналізуючи ці поняття можна зробити висновок, що психічне благополуччя людини – це спокійний, задоволений стан його психіки. При таких обставинах, виходячи з сенсу вищезгаданого визначення здоров'я, відчуття фізичного болю, душевні страждання і переживання, що випробовуються людиною при тортурах, не можна розглядати як психічне благополуччя.

Проте, Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень встановлюють як спричинення шкоди здоров'ю або захворювання чи патологічний стан, або тілесні ушкодження [9]. Хворобою або патологією є порушення нормальної життєдіяльності організму, обумовлене функціональними або структурними змінами [16, с. 154]. В той же час, психічні страждання, що заподіюються при тортурах, хоч і характеризуються проявом стресового стану потерпілого, проте не носять характеру психічних розладів, хвороби або патології. Останні утворюють склад умисного спричинення тяжкої шкоди здоров'ю і кваліфікуються за ст. 121 УК України.

Таким чином, моральні страждання, заподіяні потерпілому або іншій особі при тортурах, дійсно порушують його психічне благополуччя, проте спричинення одного тільки етичного страждання, горівши, приниження не може кваліфікуватися як спричинення шкоди здоров'ю.

З об'єктивного боку тортур також характеризуються нанесенням побоїв, мук або інших насильницьких дій. Для правильного розуміння вказаних діянь і встановлення об'єкту, на який вони роблять замах, необхідно визначити зміст кожного з перерахованих елементів.

У науковій і учбовій літературі 50-70-х років минулого сторіччя велися дискусії про те, чи відносяться побої, як конструктивна ознака тортур, до тілесних ушкоджень і чи є здоров'я об'єктом побоїв.

Так, А.А.Піонтковській вважав об'єктом тілесних ушкоджень чуже здоров'я і відносив спричинення фізичних страждань до тілесних ушкоджень [17, с. 569]. Н.І.Загородников не відносив удари і побої до тілесних ушкоджень, проте визнавав об'єктом цих діянь здоров'я людини [18, с. 11-12]. На думку М.Д.Шаргородського «тілесні ушкодження можуть мати місце і без порушення цілісності тіла, але одного

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ОБ'ЄКТУ ТОРТУР
І ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ДАНОГО СКЛАДУ У СИСТЕМІ
ОСОБЛИВОЇ ЧАСТИНИ КК УКРАЇНИ

спричинення болю для складу тілесного ушкодження недостатньо. Тому побої і муки не можуть розглядатися ні як тілесні ушкодження, ні як злочини проти здоров'я, оскільки їх об'єктом не є ні анатомічна цілісність, ні фізіологічні функції тканин і органів. Вказані діяння направлені на спричинення потерпілому фізичного болю» [19].

Як указує Т.Г. Даурова, термін «побої» можна розуміти двояко: а) як спосіб спричинення тілесних ушкоджень; і б) як багатократне нанесення ударів, що заподіюють фізичний біль, але що не порушують анатомічної цілісності людського тіла – ран, переломів кісток, розривів кровоносних судин і нормального функціонування органів і тканин, тобто що не заподіюють розладу здоров'я. Якщо в результаті побоїв наступили такі наслідки, відповідальність настає по відповідній статті про злочини проти особи [20, с. 37].

Виходячи з цього, виникає питання, чому законодавством криміналізовані саме побої, а не інші, небезпечніші способи спричинення шкоди здоров'ю (наприклад, припікання розжареним залізом, обливання кип'ятком, укуси). На нашу думку, поняття «побої» в діючому КК має вужче значення, тобто не як спосіб спричинення шкоди здоров'ю, а як діяння, що полягає в багатократному нанесенні ударів, що заподіюють короточасний біль, але що не завдають шкоди здоров'ю людини.

Згідно п.п. 3.1., 3.2. Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень побої не представляють особливого виду пошкоджень [9]. Вони характеризуються завданням багатократних ударів. Якщо після побоїв на тілі потерпілого залишилися пошкодження, їх оцінює за мірою тяжкості, виходячи із звичайних ознак. Якщо побої не залишили після себе ніяких об'єктивних слідів, судово-медичний експерт відзначає скарги потерпілого, указує, що об'єктивних ознак пошкоджень не виявлено і не встановлює ступеня тяжкості тілесних ушкоджень. Якщо після завдання ударів у потерпілого виявляють пошкодження (садно, синці, невеликі рани, що не спричиняють за собою тимчасової втрати працездатності або незначної стійкої втрати загальної працездатності) вказані пошкодження розцінюються як шкода здоров'ю легкого ступеня тяжкості, що не призвело за собою короточасної втрати працездатності і незначні, що мали, швидкозакінчуючі наслідки, що тривали не більше шести днів (ст.125 ч.1 КК).

Таким чином, не можна погодитися з точкою зору, згідно якої побої, як спосіб здійснення тортур, заподіюють шкоду здоров'ю.

Ще одним способом здійснення тортур є муки. Спричинення мук – це дії, направлені на тривале позбавлення людини пищи, пиття або тепла, залишення його в шкідливих для здоров'я умовах, а також дії характерні для катування. Діяння при катуванні полягає в спричиненні фізичного болю або психічних страждань [9], щодо яких нами був зроблений висновок, що вони не заподіюють шкоди здоров'ю.

Окрім цього, в диспозиції ст. 127 КК вказується на здійснення інших насильницьких дій. При цьому законодавець говорить не про будь-яке насильство взагалі або про насильницьку дію в однині, а про інші насильницькі дії. Проте, оскільки такі дії можуть і не заподіювати ніякої шкоди здоров'ю, а тільки фізичний біль або страждання (фізичне або моральне), то об'єктом кримінально-правової охорони при вказаних діях може виступати недоторканність особи.

Згідно п.10 Ухвали Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності» від 25.12.1992г. (із змінами від 04.06.1993 г. (далі ППВСУ) небезпечним для життя і здоров'я потерпілого є таке насильство: спричинення легких тілесних ушкоджень, яке спричинило короточасний розлад здоров'я або короточасну втрату працездатності, середній тяжкості або тяжкі тілесні ушкодження, а також інші насильницькі дії, які не привели до вказаних наслідків, але були небезпечними для життя і здоров'я у момент спричинення. До останніх відноситься насильство, яке привело до тієї, що неприйнятної або мало характер катування, задушення або скидання з висоти, застосування електрошоку, зброї, спеціального устаткування. Згідно п. 9 того ж Постановлення ППВСУ під насильством, яке не є небезпечним для життя і здоров'я потерпілого, слід розуміти спричинення легкого тілесного ушкодження, яке не привело до короточасного розладу здоров'я або короточасної втрати працездатності, а також здійснення інших насильницьких дій (завдання ударів, побоїв, незаконне обмеження або позбавлення волі) за умови, що вони не були небезпечні у момент спричинення.

Виходячи з сенсу вищевикладеної ухвали ППВСУ під іншими насильницькими діями можна розуміти такі дії, які не привели до наслідків, вказаних в ст.ст. 121, 122, 125 КК, проте могли бути як небезпечними для життя і здоров'я у момент спричинення, так і немає.

Враховуючи все вищевикладене, виникає питання, що є основним безпосереднім об'єктом тортур. Як вже указувалося раніше, в даному злочині шкода заподіюється декільком благам, підметом кримінально-правовій охороні, зокрема:

- особистій безпеці (фізичною, етичною і духовною);
- честі і гідності особи.

Поняття «Особиста безпека» вперше було закріплене в Декларації прав людини і громадянина (1789 г.) як принцип цивільного суспільства і є важливим соціальним благом по відношенню до особи. У юридичній літературі не існує єдиної думки відносно визначення особистої безпеки. Згідно «Словнику російської мови» під безпекою слід розуміти таке положення або стан, при якому чому-небудь або кому-небудь не загрожує небезпека. При цьому під небезпекою розуміється можливість загрози чого-небудь небезпечного, здатного викликати спричинення якої-небудь шкоди, нещастя [15, с. 47].

У юридичному сенсі особиста безпека припускає стан захищеності життєво важливих властивостей особи від внутрішніх і зовнішніх погроз. Особиста безпека виражається у фактичному стані індивіда, при якому відсутнє протизаконне, примусове порушення його фізичної, етичної або духовної цілісності [21, с. 721]. Поняття особистої безпеки включає також охорону честі і достоїнства особи, тобто неприпустимості здійснення дій що неправомірно ущемляють оцінку особи і її поведінки з боку інших осіб.

Чесць і гідність – взаємозв'язані зовнішні і внутрішні критерії, моральна оцінка особи, і в той же час – найважливіші духовні блага, що невіддільні від особи і персоніфікують її. Поняття честі і достоїнства набувають значення при визначенні такої обтяжливої відповідальності обставини, як скоєння злочину з особливою жорстокістю, знущанням, муками для потерпілого (п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України). Знущання з потерпілим і його мука, як правило, виражаються в діях, направлених на

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ОБ'ЄКТУ ТОРТУР
І ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ДАНОГО СКЛАДУ У СИСТЕМІ
ОСОБЛИВОЇ ЧАСТИНИ КК УКРАЇНИ

спричинення фізичного болю, приниження честі і достоїнства особи і пов'язані із спричиненням особливих моральних страждань. Коли йдеться про торттури, наголошується спрямованість наміру саме на спричинення фізичного болю, фізичних або моральних страждань (а не на спричинення тілесних ушкоджень). Бажання зробити ці дії свідчить про бажання винного принизити честь і гідність потерпілого, відчутти свою владу і силу над ним. Основним ресурсом вживаного насильства є перевага сили, а також навик його демонстрації і застосування. Важливо відзначити, що йдеться не про силу як таку, а про специфічний силовий диференціал або перевагу, яка може досягатися і підтримуватися не стільки за рахунок номінальної сили, скільки за рахунок особливих навиків, можливостей або специфічної форми організації дії на катованого. Сам факт переваги є першим найважливішим джерелом претензії його носія на панування. Фізичну або психічну перевагу дає можливість управління діями потерпілого, реалізуючи тим самим елементарну спотворену форму влади. Іншим джерелом такого роду переваги є наявність ціннісного диференціала, тобто заниженою щодо інших груп осіб, цінності життя, здоров'я, честі і достоїнства катованого. Також при торттурах потерпілий піддається різним погрозам – психічному насильству, яке є «дією страхом» [22, с. 31], тобто заподіюється шкода психічної недоторканності особи, що разом з фізичною недоторканністю складає особисту безпеку. Не зустрічається жодного випадку здійснення торттур мовчки; у переважній більшості випадків скоєння вказаного злочину супроводжуються словами, що принижують честь і гідність або ж погрозами позбавити пищи, пиття, а заїм негайною реалізацією цих погроз. На відміну від здирства (ст. 189 КК), загрози вбивством (ст. 129 КК), коли людина ще може зробити які-небудь дії, щоб забезпечити себе, при торттурах потерпілий знаходиться в руках злочинця і висловлені погрози є реальними, негайно підтверджуються діями (насильством), знущанням над особою, направленим на приниження його честі і гідності. Психічна дія на людину при торттурах сильніше, ніж при будь-якому іншому злочині, що робить замах на психічну недоторканність.

Як вже указувалося, основним безпосереднім об'єктом злочину є той, якому шкода заподіюється завжди і ради охорони якого створена вказана норма.

На основі порівняльного аналізу цінності всіх благ, виступаючих безпосередніми об'єктами торттур і характеру заподіюваної ним шкоди, можна зробити висновок про те, що основним безпосереднім об'єктом вказаного злочину є саме честь і гідність людини. Додатковим безпосереднім об'єктом є недоторканність особи. Цьому об'єкту при торттурах завжди заподіюється шкода разом з основним. Недоторканність особи є необхідною умовою нормального функціонування самої особи. Факультативним безпосереднім об'єктом торттур, тобто таким, якому не у всіх випадках скоєння даного злочину заподіюється шкода, є здоров'я людини. Якщо ж така шкода буде причинна, але метою його спричинення буде примушення потерпілого зробити дії, що суперечать його волі, а спрямованість наміру - на спричинення саме фізичного болю, фізичного або морального страждання, а не тілесних ушкоджень, діяння винного необхідно кваліфікувати по сукупності злочинів - по ст. 127 КК і по відповідній статті проти здоров'я особи.

Таким чином, на нашу думку, при тортурах чести і гідності особи заподіюється істотніша шкода, ніж іншим цінностям, оскільки цей збиток полягає в реальному порушенні вказаних правових благ. Саме посягання на честь і гідність визначає суть даного злочину.

У зв'язку з тим, що ми прийшли до висновку про те, що основним безпосереднім об'єктом тортур є честь і гідність людини, виникає сумнів про обґрунтованість знаходження даного складу в Розділі II Кримінального Кодексу України «Злочини проти життя і здоров'я особи».

Сукупність правових благ – чести і гідності, знаходиться під самостійною охороною відповідної йому сукупності кримінально-правових норм, що містяться в Розділі III КК України «Злочини проти свободи, чести і достоїнства особи». Отже, склад злочину «Тортур» доцільно перемістити саме в цей розділ Особливої частини Кримінального Кодексу України.

Список використаних джерел та література:

1. Куц В.Н. Відповідальність за здиство по радянському кримінальному праву. – Дисс. канд.юрид.наук. – М., 1986г.
2. Никіфоров А.С. Відповідальність за тілесні ушкодження по радянському головному праву. – М.,1959.
3. Гуревіч Л.І. Боротьба з тілесними ушкодженнями по радянському кримінальному праву. – Автореф.дисс. канд.юрид.наук. – М.,1950.
4. Піонтковській А.А. Вчення про злочин. – М.,1961.
5. Загородников Н.І. Злочини проти здоров'я. М., 1969г.
6. Патологічна фізіологія / під ред. М.Н. Зайчик, Ю.В.Біця. – К.: Віща шк., 1995.
7. Авдеев М.І. Судово-медична експертиза живих осіб. Видавництво «Медицина» –М.,1968.
8. Дубовец П.А. Відповідальність за тілесні ушкодження по советському кримінальному праву. – М.,1964.
9. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджених Наказом МОЗ України від 17.01.1995г. №6. // Кримінальний кодекс України з постійними матеріалами по сост. на 1.09.2005г. – Х.: «Одіссей», 2005.
10. Велика медична енциклопедія / під ред. Б.С. Петровського. – М., 1974.
11. Хайдарова Г.Р. Феномен болю. – Дисс. канд.филос.наук. – З.-П.,2003.
12. Когнітивна психологія. Підручник для вузів / під ред. В.Н. Дружніної, Д.В.Ушакова. – М.: ПЕР СЭ,2002.
13. Котова і.Б., Конаркевіч о.С., Петрієвській В.Н. Психологія. Серія «Підручники, навчальні посібники». – Ростов-на-Дону: Феникс,2003.
14. Гуревіч п.С. Психологія: Навчальний посібник. – М., Видавництво «Старе Ватупинг»,2005.
15. Словник російської мови С.І. Ожегова / під ред. Л.Н.Комарової. Видавництво «Російська мова». – М. – 1990.
16. Радянський енциклопедичний словник / під ред. А.М. Прохорова. Видавництво «Радянська енциклопедія». – М.,1987.
17. Піонтковській а.А., Меньшагин в.Д. Курс радянського кримінального права. Частина Особлива. Т.1.М., 1955г.
18. Загородников н.І. Злочини проти здоров'я. М., 1969г.
19. Шаргородський м.Д. Злочини проти життя і здоров'я. М., 1948г.
20. Даурова т.Г. Кримінальна відповідальність за легкі тілесні ушкодження. Дисс. канд.юрид.наук. – Саратов., 1980.
21. Міжнародні акти про права людини: Збірка документів. – М: НОРМА-ИНФРА, 1999.
22. Льовертова р.А. Відповідальність за психічне насильство по радянському кримінальному праву. – Омськ. – 1978г.

Надійшла до редакції 27.06.2007 р.